

כסף הפדיון

בסוף פרשת פקודי בני ישראל (במדבר ג, מט), אומרת התורה שמשה רבינו לקח את "כסף הפדיון" מאת הבכורות שהיו עודפים ולא היה להם בן לוי שיפדה אותם. הצורה 'פדיון' היא צורה חריגה, היינו מצפים ל'פדיון', כמו 'ונתן פדיון נפשו' (שמות כא, ל), 'וילבש אתו שריון' (ש"א יז, לח), 'כרשיון כורש מלך פרס' (עזרא ג, ז) וכיוצא בזה. לעומת זאת הצורה 'פדיון' היא יחידאית בתנ"ך, ואין לה חברים, אולי אפשר לדמות לה את 'שלשום'.

מפרשי המקרא נחלקו בהסברת הצורה הזאת; לדעת רשב"ם המ"ם של 'פדיון' יתירה, כמו המ"ם של ריקם, הפנם (שמות ח, יג), וכיוצא בזה. כך סובר גם ר' יוסף זארק, מדקדק גדול שחיבר את הספרים 'רב פעלים' ו'בעל הלשון'; ספריו נשארו בכתב יד ועדיין לא זכינו לאורם, אבל זכרם בא פעמים רבות אצל רבי שלמה ידידיה נורצי המצטט מספריו, וב'מנחת ש' לשופטים (כ, מח) על הביטוי 'מעריר מתם' הוא מביא את דברי בעל הלשון שכותב: "והמ"ם נוספת, כמ"ם שלשום ופדיון".

כזכור, במאמר 'טעמי תורה' פרק ב' שהתפרסם בגליון פרשת תצוה, עמדנו [בפינה הלשונית] על כך שהמ"ם של מילים כמו 'יומם' ו'ריקם' ו'חנים' היא במקום ב' בתחילת המילה, דהיינו ביום, בריקנות, בְּחִינָה. לפי זה המ"ם של 'ריקם' אינה ענין לכאן, אלא רק המ"ם של 'הפנם', שהיא טעונה ביאור בפני עצמה.

אפשר שבגלל זה חלוק ראב"ע על הסברו של רשב"ם, ולדעתו המ"ם אינה יתירה אלא זהו מקרה של חילוף נו"ן במ"ם; האותיות מ"ם ונו"ן נקראות 'עיצורים מאנפפים' מחמת שצריך את מעבר האויר של האף כדי לבצע אותם [והמצוננים יוכיחו...], העובדה הזאת גורמת שהם מתחלפים זה בזה בדיבור. תופעה זו נפוצה בלשון חכמים, אבל קיימת גם בלשון מקרא. כמו הדוגמא שמביא ראב"ע מהשם 'גרשום' המופיע הרבה בצורה 'גרשון' (כגון בראשית מו, יא; שמות ו, טז ועוד). בדרך כלל הנו"ן היא זו שמחליפה את המ"ם, כמו "וְלֹא יֵאָמֵן בְּחַיִּין" (איוב כד, כב), אבל לפעמים יש מקרים הפוכים. כמו "הַתִּנִּים הַגְּדוֹל" (יחזקאל כט, ג) שפירושו התנין הגדול (ראה רד"ק שם), מוֹף (הושע ט, ו) תחת נוף (ישעיהו יט, יג) ועוד.

התופעה הזאת של חילופי מ-ן היא תופעה לשונית חוצת שפות ודורות, ודוברי אידיש בימינו מכירים דוגמאות כמו 'לעבם' במקום 'לעבן', וכיוצא בזה. ב'לכודיש', אותה יידיש מלאה עברית שדיברו בעיירה שופפלוך שבגרמניה, היו אומרים 'יים' במקום 'יין', ואם אינני טועה זו היתה תופעה נפוצה הרבה יותר מאשר בגבולות שופפלוך.

ראב"ע חוזר על הרעיון הזה בעוד כמה מקומות בספריו, כגון בספר מאזנים (סוף שער המתחלפים): ויתחלפו [המ"ם והנו"ן]... בשמות, כמו "לִקְחַת הַיָּמִין" (דניאל יב, יג), "מִלִּין יִכְבֵּר" (איוב לה, טז), "וְאַתָּה קָח לָךְ חַטִּין" (יחזקאל ד, ט), "שׁוֹמֵמִין" (איכה א, ד), פְּדִין – הפְּדִיוִם. ועם הפעלים, "יִשְׁשׁוּם מְדָבֵר" (ישעיהו לה, א; תחת 'ישושון').

כדעת ראב"ע סובר גם רבי מנחם בן שמעון בפירושו ליחזקאל (כט, ג) שם הוא מדמה את 'התנין' שהזכרנו ל'פדיון' דן. וגם בעל ה'כתב והקבלה' בפירושו כאן נוקט דרך זו, אלא שהוא כדרכו מוסיף טעם מעניין מאוד לסיבת השינוי.

כי הנו"ן מיוחד לנקבות בכל הפעלים והשמות, וכאן - שאין הפדיון רק לבכור זכר - נפלה הנו"ן ובא המ"ם במקומו, וכן בבנות צלפחד נאמר 'נתון תתן להם' (להלן כז, ז), ובבנות יתרו 'ויבאו הרועים ויגרשו' (שמות ב, יז), הוא מטעם זה כמו שכתבתי שם".

לדעת ר"י מקלנבורג הסיבה לשינויים אלו היא רמז שהכתוב רומז שהנקבה כאן באה בתפקיד של זכר, כך בבנות צלפחד שירשו את הנחלה כירושת בן זכר, וכך בבנות יתרו, שהרועים גירשו אותן משום שאביהן פרש מעבודה זרה, ובזה רומז הכתוב שהגירוש היה בעצם גירוש של האב, יתרו.

אמנם קביעתו של 'הכתב והקבלה' שהנו"ן היא מיוחדת לנקבות "בכל הפעלים והשמות" טעונה ביאור, באומרו 'פעלים' הוא כנראה מתכוון שכלפי זכרים אומרים 'להם', ולנקבות 'להן', וכיוצא בזה. אבל מה כוונתו

בדיוק באומרו 'שמות'? יש לא מעט שמות שמסתיימים ב"ן", כמו רצון, עון, חרון, וכדומה, ואין זה ענין ללשון נקבה.

*

למרות נדירותה של המילה 'פדיון', היא היתה חומר נוח לשימוש עבור הפייטנים, כי היא מתחרזת עם מילים שכיחות כמו "יום", "איום" וכדומה. רבי משה קמחי, אחי הרד"ק, חורז בהקדמתו לספר איוב "אוחיל פדיון מא-ל איום", ורבי שמעון הגדול ממגנצא חוזר בפיוט המפורסם שלו המושר בסעודת שחרית של שבת:

"ברוך ה' יום יום / יַעֲמֹס־לָנוּ יֵשַׁע וּפְדִיּוֹם / וּבְשִׁמּוֹ נִגִּיל כָּל הַיּוֹם..."

וכן אומר הפייטן בפיוט 'המבדיל':

"הַעֲתֵר נוֹרָא וְאִיּוֹם / אֲשֶׁר תִּנְהַל פְּדִיּוֹם / בְּנֶשֶׁף בְּעָרֵב יוֹם / בְּאִישׁוֹן לֵילָה".

הַשִּׁמּוֹשׁ נַעֲשֶׂה נְפוּץ כָּל כֹּךְ עַד שֶׁמִּצְאָנוּ מָקוֹם בּוֹ הַנוֹסַח הַנִּכּוֹן הוּא לְכַאוּרָה "פְּדִיּוֹן" אֲךָ יֵשׁ מְדַפְּסִים טַעַם וְכַתְּבוּ "פְּדִיּוֹם" בַּמָּקוֹם פְּדִיּוֹן. כֹּךְ בְּפִיּוֹט "בְּרוּךְ אֱ-לֵינוּ" לְיוֹם שַׁבָּת, שֶׁל רַבִּי בְּרוּךְ בֵּן שְׁמוּאֵל מִמִּגְנֵצָא:

"בְּרוּךְ אֱ-לֵינוּ / אֲשֶׁר נָתַן מְנוּחָה

לְנַפְשֵׁנוּ פְּדִיּוֹן / מִשָּׂאת וְאַנְחָה

וְהוּא יִדְרֹשׁ לְצִיּוֹן / עִיר הַנִּדְחָה

עַד אָנָּה תִּוְּגִיּוֹן / נֶפֶשׁ נְאֻחָה"

הַנוֹסַח הַנִּכּוֹן הוּא פְּדִיּוֹן, כִּפִּי שֶׁמֵּרָאָה הַחֲרִיזָה, אֲבָל יֵשׁ סִידוּרִים שֶׁכָּתוּב בָּהֶם בְּטַעַם 'פְּדִיּוֹם'.

וְאֵגֶב דֹּאֲתִינָן לְפִיּוֹט זֶה נִצִּיין טַעַם נֹסֶפֶת שֶׁנִּמְצְאָת בְּכָל הַסִּידוּרִים וְהַזְמִירוֹת, בַּחֲרוֹז "עַד אָנָּה תִּוְּגִיּוֹן נֶפֶשׁ נֹאנְחָה". בַּסִּידוּרִים מְנוּקָד 'תִּוְּגִיּוֹן', וְלִפִּי זֶה אֲנוּ צְרִיכִים לוֹמַר שֶׁהַפִּיטָן הַמִּצִּיא מִלָּה חֲדָשָׁה, כַּעֵין 'תִּוְּגִיּוֹן' בַּלְשׁוֹן זָכַר. אֲבָל מִסֵּתֶר הַרְבֵּה יוֹתֵר שֶׁהַחֲרוֹז הַזֶּה מֵתְבַסֵּס עַל הַפְּסוּק "עַד אָנָּה תִּוְּגִיּוֹן נֶפֶשׁ" (איוב י"ט, ב) דִּהְיִינוּ תַצְעֵרוּ אֶת נַפְשִׁי, כִּפִּי שְׂרוּמָז הַמִּשְׁךְ הַחֲרוֹז 'נֶפֶשׁ נֹאנְחָה'.

אֲמֵנָם הַחֲרוֹז מֵתֵאֵם פְּחוּת, וְזוֹ כִּנְרָאָה הַסִּיבָה לְנִיקוּד 'תִּוְּגִיּוֹן', אֲבָל חֲרִיזָה שֶׁל חוֹלָם וְשׁוֹרֵק נְפֻצָה בִּקְרֵב הַפִּיטָנִים הַשִּׁכְנָזִים, וְאוֹלֵי זֶה רֹאִיָה לְ"חֹאֲלוֹם" הַשִּׁכְנָזִי הַיְדוּעִי; הֵנָּה כִּמָּה דוּגְמָאוֹת מֵתוֹךְ רַבּוֹת:

א. רַבִּינוּ גֵּרְשׁוֹם מֵאוֹר הַגּוֹלָה בְּסִלִּיחָתוֹ לְיוֹם ד' שֶׁל עֲשִׂי"ת (ס' סט בְּנוֹסַח פּוֹלִין): "כְּשִׁמְעָם אֶמְרֵי כִי נִעְמּוֹ / כָּלָם יַחַד חוֹרְקִים שְׁנִימוֹ / לְשַׁלֵּל וְלִבּוֹז עַמִּל יְדִימוֹ / לְהַשְׁמִיד וְלֶאֱבֹד מִפְּתַח שְׁפָתֵימוֹ.

ב. בְּשִׁיר הַיַּחֲדוּד לְיוֹם חֲמִישִׁי: "חֲבֹבִי וְעַמּוֹק מְכַל עַמּוֹק / לֵב כָּל דַּעַת עָלָיו חֲמוּק". [יש מחזורים שניקדו עַמּוֹק כְּדִי שֶׁיִּתְחַרֵּז עִם חֲמוּק, אֲךָ אֵין מִלָּה כַּזֹּן].

ג. בְּפִיּוֹט 'אֱ-לֵנוּ רַפָּא נָא לְתַחֲלוּאֵי גִפְן פּוֹרִיָה' הַנֶּאֱמָר בְּסִלִּיחוֹת שֶׁל בֵּה"ב וְשֶׁל תַּעֲנִיּוֹת, וְגַם בְּמִנְחָה שֶׁל יוֹם כִּיפּוּר: "דִּגְלֵי עִם פְּדִיּוֹתֵי בְּזֻרְעַת חֲשׂוּף / הַצֵּל מִנֶּגֶף וְאַל יִהְיֶה לְשִׁסּוּף / וְתַעֲנֶה קְרִיאָתֵנוּ לְמַעֲשֵׂה יְדִיךָ תִּקְסוּף / עֲנֵנוּ כְּשֶׁעֲנִיתָ לְאַבּוֹתֵינוּ עַל יַם סוּף".

ד. בִּיוֹצֵר שֶׁל רַבִּי שְׁמַעוֹן הַגָּדוֹל לְשִׁבְעֵי שֶׁל פֶּסַח (וְיוֹשֵׁעַ שׁוֹשְׁבֵי פֶרַח): "יְמִינְךָ יֵשַׁע הַחִישָׁה בְּעַת רָצוֹן / יִרְעָשׁוּ הַקְּהִלִּים וְעַמּוּדֵיהֶם יִתְפַּלְצוּן / גְּבָעוֹת כִּבְנֵי צֶאֱן". וּבַחֲרוֹז הַבָּא שָׁם: "וּבְרֹב צִדְקָתְךָ מִפְּלִתָם תִּקְנֹסוּ / צוּלָה חֲרָבִי וְנִהְרֹתֶיהָ תִּקְנֹסוּ / מֵה לֶךְ הַיָּם כִּי תִנּוּס".

*

לקינוח, נציג לפני הקוראים אתגר, חידה שנונה של ראב"ע, הקשורה לנושא שעסקנו בו בטור זה.

ויבואו הרעים ויגרשום, מקנה אביכם ורעיהם לא יחמל עליהן, גם להבזות בעליהן בעיניהן שכבאו על הנשים שלא כדרךן, להיותם בני תמורה, אף שאינם בני אב אחד, שפה אחת, לשון אחד. וזה החלם לעשות, להיותם בני נחור. ומעתה אל תתמה על דברי נעמי ורות: יעשה ה' עמכם ולכם, הלהן תעגנה וגומר, שנהפכו מימיה"ם ויני"ם יחד, ותלכנה שתיהם עד בואם אל התבה זכר ונקבה, כרחל וכלאה אשר בנו שתיים את בית ישראל, ואז תבין ותעמד לגורלך לקץ הימין.

חידה זו למראה עיניך עמקה

והיא קלה – נאה ומתוקה

וטעמה לאיש נאמן – כטעם לשד השמן.